

Mat och makt

VARFÖR GÅR MAN UPP på ett utsiktsberg? Svaret är, för att se långt. Väl däruppe får man en översikt, men det är också mycket som skymms av hus och kullar. Man ser linjerna i landskapet, men det är lätt att perspektivet förvillas så att man inte kan skilja det som är långt borta från det som är närmare.

På samma sätt är det med övergripande teorier. Vi behöver dem för att skapa ordning och se var i faktamassorna vi befinner oss. Men de är förenklingar och endast genom att vända åter till alla detaljer kan vi se det bortskymda. Och det är lätt att gripas av teorins egen logik, så att man inte ser att det finns andra perspektiv.

När jag avslutar med en sammanfattande översikt är min avsikt att skapa en utsiktsplats för att blicka tillbaka över skildringen av två tredjedels årtusende. Texten blir då också med nödvändighet mer abstrakt. Det perspektiv jag väljer är sambandet mellan produktion och samhälle. Med samhälle avses här det sätt på vilket människor organiserar sig, samt hur makten fördelas.

Under feodalismen var jordbruket så allomfattande att det bestämde samhällets struktur. Nästan allt arbete utfördes av kvinnor och män i familj jordbruk, och samhället styrdes av de stora jordägarna. För perioden 1000–1700 är därför samhällets förhållande till jordbruket det centrala temat. Andra delar av produktionen ökade i betydelse, som järntillverkningen, men jordbruket förblev dominerande.

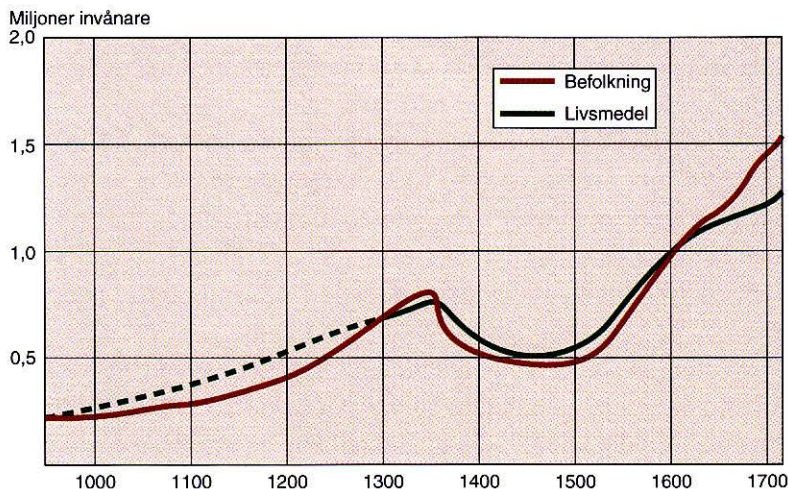
Maten bestämde makten, men makten bestämde också över maten. Samhällets inflytande över jordbruket var inte mindre under feodalismen än vad samhällets inflytande är i dag. Skatterna tog en stor del av det lilla överskott som fanns. Statsmakten var ineffektiv men kunde erbjuda lagligt skydd för byalag och jordägande. Krig fördes med enkla vapen, men kunde ändå vara nog så förödande. Jag menar att det fanns en växelverkan mellan produktion och samhälle, men också en förskjutning mellan vilka faktorer som betydde mest. Under vissa perioder var teknikens och produktionens omvandling av störst betydelse för den historiska utvecklingen, särskilt gäller detta expansionsfaserna. Under kris-

faserna kom samhällsomvandlingen att spela större roll, och krisen är därför också en förutsättning för utveckling.

Den ojämna expansionen

Befolkningsökningen och den totala produktionens utveckling följde inte en jämnt stigande kurva. I diagrammet här nedan har jag försökt åskådliggöra denna ojämna utveckling.

Skiss över befolkning och livsmedel 1000–1700 inom nuvarande Sveriges gränser. Kurvan över livsmedel visar tendenser och inte absoluta tal. Den första delen av livsmedelskurvan är en hypotes baserad på teknikutvecklingen.

Befolkningsförändringen är någorlunda väl känd, åtminstone ned till senmedeltidens agrarkris. Före digerdöden är folkmängdens utveckling osäker.

Livsmedelsproduktionens utveckling är svårare att beräkna. För denna markeras endast tendenser i förhållande till befolkningsutvecklingen. Under två perioder skedde en kraftig ökning av produktionen. Den ena perioden varade mellan omkring år 1000 och 1300 och den andra mellan 1500 och 1620. De mellanliggande perioderna karakteriseras av tillbakagång eller långsammare tillväxt. Jag kallar dessa perioder för kriser.

Om krisbegreppet begränsas till en sjunkande total produktion är endast senmedeltiden en reell kris. Men här utvidgas krisbegreppet till att omfatta också en stagnerande produktion i förhållande till folkmängden. Båda kriserna innebar en utmaning mot maktstrukturen eftersom ett minskande överskott, totalt eller per individ, medförde en strid om fördelningen.

Expansionsfaser

Den bakomliggande förklaringen till båda expansionsfaserna är att ett antal jordbrukstekniska nyheter infördes under en begränsad period. Antalet invånare ökade då kraftigt, men också det totala överskottet. Detta innebar att det fanns en större mängd fria resurser, vilket förklarar att det byggdes många kyrkor, städer och borgar under 1100- och 1200-talen. Även på andra områden ökade utgifternas omfattning.

Vänder vi oss till 1500-talet finner vi på ett liknande sätt att en expansion inom produktionen motsvarades av ökade samhällsutgifter. Statsapparatusens utbyggnad är det främsta exemplet. Under båda dessa expansionsfaser kom en del av den nya samhällsstrukturen att gynna produktionens ökning. Exempelvis underlättades dikningen under 1200-talet av de skrivna lagarna och nyodlingarna under 1500-talet av kronans skydd. Men det fanns också skillnader mellan dessa expansionsperioder. Under tidig medeltid var omvandlingen mera djupgående. Både produktion och samhälle antog former som i huvudsak bestod fram till slutet av 1700-talet.

Den tekniska omvandlingen på 1500-talet ska inte underskattas, men den var inte lika genomgripande. Även 1500-talets samhälleliga omvandling var betydande men skedde inom det feodala samhällssystemets ramar.

Omvandlingen under 1500-talet, både vad gäller mat och makt, kan dock ses som ett halvt steg mot nästa stora omvandling – den agrara revolutionen. Inom jordbruket användes mera järn till redskapen. I samhället stärkte statsfeodalismen på kort sikt den befintliga maktstrukturen, men undergrävde den på längre sikt.

Kriserna

För de två kriserna är skillnaderna uppenbara. Senmedeltidens kris utlöstes av yttre katastrofer, främst pestepidemierna. Under 1600-talet inträffade inga motsvarande stora katastrofer, även om missväxterna i slutet av århundradet var svåra.

Under perioden från 1350 till 1450 minskade folkmängden och även produktionen men sannolikt inte lika snabbt. På 1600-talet fortsatte befolkningstillväxten medan produktionen stagnerade. Detta innebar att under senmedeltiden ökade produktionen av mat per capita, medan den sjönk under 1600-talet.

Likheten mellan de båda kriserna är i första hand att produktionen av livsmedel inte steg lika snabbt som tidigare. Vidare bott-

nar denna likhet i att teknikutvecklingen avstannade under båda krisfaserna.

Under kriserna minskade därigenom överskottet, på olika sätt. Tillgången på mat är avgörande i ett jordbrukarsamhälle. En maktstruktur som utsätts för sjunkande överskott, totalt eller per individ, kommer sällan att i ett första stadium reagera funktionellt. Tvärtom kommer gamla lösningar att prövas för att möta nya problem. Detta förvärrar problemen. Krisen övergår därmed från att vara ekonomiskt eller demografiskt bestämd till att bli också socialt bestämd. Krisen blir en samhällskris.

I inledningsskedet av senmedeltidens kris, fram till 1400-talets början, ökade skatterna. Adel och kronan byggde fler borgar. Detta var för matproduktionen ett icke-funktionellt svar på krisen. I nästa fas, från Engelbrektsupproret, följde en lång period med sjunkande skatter.

Under 1600-talet finns inte ett lika klart samband mellan en stagnerande produktion och den krigsekonomi som etablerades. Men så småningom kom ett av erövringarnas faktiska resultat att bli att säd överfördes från de nya provinserna till ett Sverige där produktionen stagnerat. Krigsekonomi kom dessutom i sig att bidra till krisen, eftersom resurser togs från matproduktionen. Först med den stora reduktionen inleddes en andra fas som på sikt ledde till ett sjunkande räntetryck på produktionen.

De sociala motsättningarna ökade under båda kriserna. Maktstrukturens icke-funktionella reaktion stod i centrum för striderna, och under båda perioderna spelade skattetrycket en avgörande roll.

Under senmedeltiden, från 1430- till 1520-tal, kanaliseras en stor del av den folkliga kampen genom bondehärarna. På 1600-talet var spjutspetsen i kampen i stället en alltmer välorganiserad bondeopposition i riksdagen. I båda fallen blev resultatet av striderna att makten förändrades. Det kan uttryckas som att ett nytt samhällsfördrag upprättades – ett omförhandlat kontrakt mellan överhet och undersåtar. Efter slutet av senmedeltiden resulterade detta i att den starka staten upprättades, i slutet av 1600-talet kom den stora reduktionen.

De båda krisperioderna uppvisar också en annan likhet – den icke-agrara sektorn ökade sin relativa betydelse. Orsakerna var dock olika. Under senmedeltiden berodde ökningen av den icke-agrara sektorn på att de breda folklagren fick en större del av produktionen, och de tog ut detta ökade välstånd främst i icke-agra-

ra produkter. Under 1600-talet var det i stället statens ökade krav på en produktionsinriktning vilken skulle betala krigsekonomi, som drev fram en ökning av den icke-agrara sektorn. Kriget bekostades delvis med ökad exporten av koppar, järn, tjära och pottaska.

Den relativa ökningen av den icke-agrara produktionen under de båda krisfaserna, senmedeltid och 1600-tal, skapade förutsättningar för expansionsfaserna under 1500- och 1700-talen.

Dynamikens kontinuitet

Expansionens betydelse är självklar, men också krisperioderna har betydelse för utvecklingens förlopp. Under expansionsfaserna var den tekniska omvandlingen mest avgörande. De samhälleliga omvandlingarna under dessa båda perioder, tidig medeltid och 1500-tal, var förvisso i många avseenden grundläggande. Men de hade sin bas i den väldiga utvidgning av produktionen som skedde.

Under krisperioderna var det i stället de samhälleliga förändringarna som betydde mest. Matproduktionens utveckling var begränsad, men under de sociala striderna förändrades maktens struktur både under slutet av medeltiden och i slutet av 1600-talet, på ett sätt som kom att få avgörande betydelse för den historiska utvecklingen. Det skedde framsteg inom produktionen under krisfaserna, men främst inom de icke-agrara sektorerna.

I utvecklingens själva ojämnheter, dess vågor och vågdalar, dess förskjutningar mellan olika sektorer, ligger en av de egentliga förklaringarna till att det över huvud taget finns en dynamik i historien.

*Jakobsdal, Uppland,
1661.*

